

Dariusz Greń
Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa

Wpływ PGR-ów na oblicze wsi polskiej. Państwowy sektor rolny w historii polskiej wsi

SYTUACJA PRZED 1939 R.¹

W latach 1918-1939 Rzeczpospolita Polska (II RP) była państwem, w którym rolnictwo odgrywało główną rolę w życiu gospodarczym, a ludność wiejska stanowiła najliczniejszą grupą społeczną. Sytuacja ta wynikała ze złego stanu polskiego przemysłu spowodowanego dostosowaniem go do potrzeb gospodarki państw zaborczych, a co za tym idzie nierównomiernym jego rozmieszczeniem i rozwojem tylko wybranych gałęzi, oraz zniszczeniami wojennymi². Strukturę agrarną II RP charakteryzowało współistnienie wielkich majątków ziemskich i drobnych gospodarstw chłopskich, jednak większość ziemi uprawnej należała do wielkich posiadaczy ziemskich³. Sytuacja ta powodowała „głód ziemi” wśród chłopów i była głównym problemem rolnictwa II RP. Reforma rolna stała się podstawowym zadaniem państwa⁴, a jednocześnie budziła ogromne kontrowersje wśród różnych grup społecznych i politycznych⁵.

Własność państwowa w poszczególnych częściach ziem polskich pod zaborami wynosiła: rejencja poznańska – 7,82%, rejencja bydgoska – 12,08%, rejencja kwidzyńska – 13,77%, rejencja gdańska – 13,21%, rejencja olsztyńska – 21,17%, Galicja Zachodnia – 0,89%, Galicja Wschodnia – 5,06%, Królestwo Kongresowe – 8,45%, gubernia grodzieńska – 14,36%, gubernia wileńska – 8,80%, gubernia wołyńska – 8,11%, gubernia mińska – 8,63%⁶. W okresie międzywojennym do większej własności ziemskiej zaliczano wszelkie posiadłości o powierzchni przekraczającej 100 ha i dzielono ją

- 1 Na podstawie pracy magisterskiej autora *Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa jako instytucja zarządzająca mieniem Skarbu Państwa*, Uniwersytet Łódzki, Łódź 1999 oraz pracy dyplomowej autora *System archiwalny Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2001.
- 2 Strukturę społeczną i zawodową ludności oraz strukturę i rozmieszczenie przemysłu, stan jego zniszczeń i sytuację społeczno-gospodarczą II RP, w tym ogólne zagadnienia rolnictwa, przedstawiono w pracy Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Polski międzywojennej*, t. 1, dz. cyt., t. 2: *Od Grabskiego do Piłsudskiego. Okres kryzysu poinflacyjnego i ożywienia koniunktury 1924-1929*, Warszawa 1971, t. 3: *Wielki kryzys 1930-1935*, Warszawa 1982, t. 4: *Lata interwencjonizmu państwowego 1936-1939*, Warszawa 1989.
- 3 Zob. M. Mieszczankowski, *Rolnictwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1983, s. 64-74.
- 4 Na temat reformy rolnej w II RP pisali, m.in. Z. Ludkiewicz, *Podręcznik polityki agrarnej*, Warszawa 1931; Cz. Madajczyk, *Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce 1918-1939*, Warszawa 1956; M. Mieszczankowski, dz. cyt.
- 5 Zob. A. Wojtas, *Problematyka agrarna w polskiej myśli politycznej 1918-1948*, Warszawa 1983.
- 6 Zob. Z. Ludkiewicz, *Rozmieszczenie własności ziemskiej i gospodarstw wiejskich w Polsce (ze studiów nad strukturą agrarną Polski)*, Warszawa 1923, s. 14-16.

■ Dariusz Greń

na: prywatną większą własność oraz publiczną własność ziemską. Publiczna własność ziemską składała się głównie z dóbr państwowych i częściowo z dóbr różnych instytucji, miast itp. Ogółem własność publiczna (państwowa i komunalna) w 1921 r. wynosiła 3 234 000 ha, tj. 8,7%⁷.

Majątki rolne przeszły na własność państwa w spadku po byłych zaborcach. Na terenie byłego zaboru rosyjskiego należały do nich: dobra donacyjne, które zostały nadane na prawie majoratowym zgodnie z przepisami z dnia 4/16 października 1835 r. a które na mocy *ustawy z dnia 25 lipca 1919 r. w przedmiocie dóbr donacyjnych*⁸ przeszły na własność państwa, dobra rządowe rosyjskie, dobra rosyjskiego domu panującego oraz majątki rolne po byłym Banku Włościańskim. Na terenie byłego zaboru pruskiego: dobra rządowe niemieckie, dobra niemieckiego domu panującego, a także majątki rolne po byłej Komisji Kolonizacyjnej. Państwo nie przejęło majątków rolnych na terenie byłego zaboru austriackiego (wyjątek – Komora Cieszyńska stanowiąca własność Fryderyka Habsburga).

Początkowo wszystkie majątki ziemskie przejmowane przez Państwo Polskie były zarządzane przez Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Koronnych⁹. W 1918 r. utworzono okręgowe zarządy dóbr narodowych¹⁰, a w 1919 r.¹¹ w miejsce okręgowych zarządów utworzono w Warszawie, Radomiu, Siedlcach i Lwowie zarządy dóbr państwowych oraz Główny Zarząd Dóbr Państwowych¹². Jednocześnie w 1918 r.¹³ utworzono urzędy ziemskie, których podstawowym celem było zarządzanie sprawami ziemskimi, a w 1919 r. utworzono Główny Urząd Ziemski¹⁴, któremu powierzono zarząd nad przebudową ustroju rolnego. Następnie dobra państwowe podzielono¹⁵ pomiędzy Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Państwowych (MRiDP) oraz Ministerstwo Reform Rolnych¹⁶ (MRR), które m.in. miało sprawować nadzór nad urzędami ziemskimi.

7 Zob. Ludkiewicz, *Podręcznik...*, s. 10–6.

8 Dz. U. z 1919 r., Nr 72, poz. 423.

9 Utworzone *dekretem Rady Regencyjnej z dnia 3 stycznia 1918 r. o tymczasowej organizacji władz naczelnych w Królestwie Polskim* (Dz. Pr. Kr. Pol. z 1918 r., Nr 1, poz. 1), które następnie na podstawie *uchwały Rady Ministrów z dnia 22 listopada 1918 r.* (Mon. Pol. z 1918 r., Nr 217) zmieniło nazwę na Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Państwowych (Sekcja Dóbr Państwowych, a później Wydział Majątków Państwowych).

10 Na podstawie *rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Dóbr Koronnych z dnia 13 listopada 1918 r.* (Mon. Pol. z 1918 r., Nr 206).

11 Na podstawie *rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 11 maja 1919 r. w przedmiocie organizacji zarządów dóbr państwowych* (Mon. Pol. z 1919 r., Nr 41, poz. 301).

12 Zob. W. L. Jaworski, *Prawo agrarne*, Kraków 1920.

13 Na mocy *dekretu Rady Regencyjnej z dnia 11 października 1918 r. w przedmiocie przepisów tymczasowych o urzędach ziemskich* (Dz. Pr. Kr. Pol. z 1918 r., Nr 11, poz. 22).

14 *Ustawa z dnia 22 lipca 1919 r. w przedmiocie utworzenia Głównego Urzędu Ziemskiego* (Dz. U. z 1919 r., Nr 63, poz. 376).

15 Zgodnie z *rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 3 października 1919 r. w przedmiocie Zarządu Stadnin Państwowych* (Dz. U. z 1919 r., Nr 82, poz. 447).

16 Utworzone na podstawie *ustawy z dnia 6 lipca 1923 r. o ustanowieniu urzędu Ministra Reform Rolnych* (Dz. U. z 1923 r., Nr 71, poz. 556).

Państwowe majątki ziemskie będące pod zarządem MRR zostały przeznaczone na cele reformy rolnej. Natomiast większość majątków zarządzanych przez MRiDP zostało wydierżawionych¹⁷.

Nie zostały wydierżawione stadniny koni, gdyż państwo postanowiło zachować tu swój prymat. Jednocześnie w 1919 r. stworzono specjalną strukturę w tym celu, tj. Urząd Stadnin Państwowych¹⁸, który już w październiku tego samego roku przekształcono w Zarząd Stadnin Państwowych. W 1927 r. państwowe stadniny koni przekształcono w państwowe zakłady chowu koni¹⁹. Według stanu na 1 stycznia 1927 r. Zarządowi Stadnin Państwowych podlegały dwie stadniny koni (Janów Podlaski i Kozienice) oraz osiem stad ogierów (Bogusławice, Drogomyśl, Gniezno, Janów, Łąck, Sądowa Wisznia, Sieraków i Starogard). W 1932 r. nadzór nad nimi przejęło Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych (MRiRR).

W gestii państwa pozostawały także nieruchomości zorganizowane w formie gospodarstw doświadczalnych (majątki Puławskiego Instytutu Naukowego Gospodarstwa Wiejskiego z oddziałem w Bydgoszczy, oraz majątki rolniczych stacji doświadczalnych). W 1938 r. 72,9% państwowych majątków ziemskich podległych MRiRR było oddanych w dzierżawę²⁰.

OKRES PO 1944 ROKU

Kolejny okres to lata po 1944 r. Nowe władze wprowadziły nowy ustroj, w tym także w rolnictwie. Podstawą prawną reformy był *dekret PKWN z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej*²¹ oraz *rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 marca 1945 r. w sprawie wykonania dekretu PKWN z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej*²². Artykuł 3. powyższego dekretu stanowił, że „dla zrealizowania przebudowy ustroju rolnego tworzy się Państwowy Fundusz Ziemi”. Do PFZ weszły nieruchomości rolne przejęte na własność państwa nie tylko na podstawie *dekretu z dnia 6 września 1944 r.*, ale także na podstawie innych przepisów, tj. aktów prawnych dotyczących likwidacji wielkiej własności ziemskiej i regulacji następstw wojny, aktów dotyczących porządkowania własności nieruchomości

17 Zgodnie z *instrukcją tymczasową Ministra Rolnictwa i Dóbr Państwowych z dnia 15 lutego 1921 r. w przedmiocie wykonywania zarządu nad nieruchomościami państwowymi przez Departamenty Rolnictwa i Weterynarji w urzędach wojewódzkich białostockim, kieleckim, łódzkim, lubelskim, warszawskim* (Dz. Urz. MRiDP z 1921 r., Nr 3). Zob. też *Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Państwowych*, Warszawa 1925.

18 Na podstawie *rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 4 lipca 1919 r. w przedmiocie organizacji Urzędu Stadnin Państwowych* (Dz. U. Nr z 1919 r., 67, poz. 411).

19 Na podstawie *rozporządzenia Prezydenta RP z dnia 17 marca 1927 r. o państwowych zakładach chowu koni i o premiowaniu ogierów* (Dz. U. z 1927 r., Nr 48, poz. 435).

20 Zob. W. Dzun, *PGR w rolnictwie polskim w latach 1944-1990*, Warszawa 1991, s. 7.

21 Dz. U. z 1944 r., Nr 4, poz. 17, z późn. zm.

22 Dz. U. z 1944 r., Nr 10, poz. 51, z późn. zm.

■ Dariusz Greń

rolnych, przepisów związanych z ingerencją państwa we własność rolną oraz – innych przepisów²³.

Do 1956 r. brak dokładnych danych dotyczących powierzchni nieruchomości należących do PFZ. Przyjęto, że nieruchomości te rozdysponowano na cele reformy rolnej i osadnictwa oraz tworzenia gospodarstw państwowych i rolniczych spółdzielni produkcyjnych. W bezpośredniej gestii PFZ w 1949 r. było ponad 700 000 ha. Po 1950 r. ziemię z PFZ przeznaczano głównie dla PGR i RSP. W latach 1957-1975 do PFZ przejęto ponad 4 mln ha, przy czym od lat siedemdziesiątych podstawowym źródłem gruntów dla PFZ stała się gospodarka indywidualna (z 20% w 1965 r. do 91% w 1974 r.)²⁴. Ta tendencja utrzymała się w latach późniejszych. Według stanu na 31 grudnia 1991 r. PFZ liczył 798 000 ha użytków rolnych²⁵.

Przejęte do PFZ nieruchomości miały być rozdzielone pomiędzy bezrolnych i małrolnych chłopów oraz robotników rolnych. Z góry jednak założono „zarezerwowanie odpowiednich terenów dla szkół oraz poddanych zarządowi państwowemu lub samorządowemu ośrodków dla podniesienia kultury rolnej, wytwórczości nasiennej, hodowlanej oraz przemysłu rolnego”²⁶. Ogólnie przewidziano na ośrodki kultury rolnej 10% arealu ziemi przeznaczonej na reformę rolną, a na terenach o większym zapasie ziem wolnych oraz na Ziemiach Odzyskanych do 15%, tj. ok. 1 mln ha.

O powierzchni nieruchomości PFZ przeznaczonych pod zarząd państwowy i ich rozmieszczeniu zdecydowały głównie trzy czynniki – niedobór ziemi w centralnej i południowo-wschodniej Polsce, trudności z parcelacją majątków w Wielkopolsce i na Pomorzu oraz niemożność zagospodarowania nieruchomości PFZ na Ziemiach Odzyskanych²⁷. Dodatkowo wpływ miały trudności z zaopatrzeniem miast w żywność. W związku z powyższym na I Zjeździe PPR w grudniu 1945 r. sformułowano postulat „ustalenia poprzez rząd i konsekwentne realizowanie planu sieci domen państwowych o ogólnej powierzchni 1 500–2 000 tys. ha ziemi rolniczej, przede wszystkim na terenach odzyskanych”²⁸.

Dekret o reformie rolnej przekazał kompetencje administrowania nieruchomościami PFZ Ministrowi Rolnictwa i Reform Rolnych²⁹, reaktywowano także wojewódzkie i powiatowe urzędy ziemskie³⁰ i podporządkowano im nieruchomości PFZ. Po-

23 Zob. Z. Zieliński, *Formy prawne gospodarowania nieruchomościami rolnymi Państwowego Funduszu Ziemi*, Poznań 1980, s. 13–22.

24 Zob. Z. Zieliński, dz. cyt., s. 25–28.

25 *Rocznik Statystyczny*, Warszawa 1992, s. 311.

26 *Dekret PKWN z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej*, art. 1, p. 1, ppkt d (Dz. U. z 1944 r. Nr 4, poz. 17, z późn. zm.).

27 Zob. W. Dzun, dz. cyt., s. 8–9.

28 *PPR, Rezolucje, odezwy, instrukcje*, t. 1, Warszawa 1959, s. 218.

29 Reaktywowanemu na podstawie *ustawy z dnia 21 lipca 1944 r. o utworzeniu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego* (Dz. U. z 1944 r., Nr 1, poz. 1).

30 Reaktywowane na podstawie *dekretu PKWN z dnia 15 sierpnia 1944 r. o organizacji wojewódzkich i po-*

czątkowo nieruchomości stanowiące gospodarstwa państwowe podlegały urzędowi ziemskiemu, Państwowym Zakładom Chowu Koni³¹ (PZChK) oraz nowo utworzonemu przedsiębiorstwu państwowemu – Państwowe Zakłady Hodowli Roślin³² (PZHR). PZChK i PZHR posiadały osobowość prawną i były odrębnymi jednostkami gospodarczymi prowadzonymi według zasad handlowych. W okresie tym tworzono także państwowe gospodarstwa rolne podlegające instytucjom naukowym, resortowi zdrowia, oświaty oraz innym resortom³³.

Po styczniu 1946 r. administrację i prowadzenie ośrodków kultury rolnej oraz nierozparcelowanych jeszcze majątków na Ziemiach Odzyskanych powierzono nowo utworzonemu przedsiębiorstwu Państwowe Nieruchomości Ziemskie (PNZ). Prezesi wojewódzkich urzędów ziemskich otrzymali polecenia przekazania powyższych nieruchomości do PNZ. Utworzenie PNZ nie zostało potwierdzone aktem wyższego rzędu, gdyż Rada Ministrów i Krajowa Rada Narodowa nie zatwierdziły projektu dekretu o utworzeniu tego przedsiębiorstwa. Na czele PNZ stał dyrektor naczelny i zarząd centralny, a podporządkowane im były: zarządy okręgowe z jednostkami niższego szczebla, tj. zespołami i poszczególnymi gospodarstwami oraz wydzielonymi jednostkami przemysłu rolnego, wydzielone zakłady przemysłu rolnego³⁴. PNZ w 1946 r. obejmowały 5 610 gospodarstw o powierzchni 1 546 tys. ha użytków rolnych³⁵. PNZ było przedsiębiorstwem państwowym, bez osobowości prawnej, wyodrębnionym z administracji państwowej, z planem finansowo-gospodarczym zatwierdzanym przez Sejm i budżetem stanowiącym część składową budżetu państwa. Zmiany przyniósł dopiero rok 1947³⁶, kiedy to PNZ uzyskały osobowość prawną³⁷.

Kolejna zmiana nastąpiła w roku 1949³⁸, wówczas z PNZ, PZChK i PZHR utworzono jedno przedsiębiorstwo – Centralny Zarząd Państwowych Gospodarstw

wiatowych urzędów ziemskich (Dz. U. z 1944 r., Nr 2, poz. 4).

31 Reaktywowanym na podstawie *Rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 30 lipca 1946 r., wydanego w porozumieniu z Ministrem Obrony Narodowej, o ustanowieniu państwowych stad ogierów i państwowych stadnin koni* (Dz. Urz. MRiRR z 1946 r., Nr 9, poz. 122).

32 Na podstawie *dekretu z dnia 8 maja 1945 r. o Państwowych Zakładach Hodowli Roślin* (Dz. U. z 1945 r., Nr 44, poz. 250).

33 Zob. W. Dzun, dz. cyt., s. 9.

34 Struktura PNZ, zadania oraz ich realizacja na podstawie: W. Rogala, *Działalność Państwowych Nieruchomości Ziemskich 1946-1948*, s. 22–36, [w:] *Początki socjalistycznej gospodarki rolnej w Polsce w latach 1946-1948*, „Rocznik Muzeum Rolnictwa w Szreniawie”, t. V, Warszawa 1972; Dzun, dz. cyt., s. 8–9.

35 Zob. F. Tomczak, *Rolnictwo Polski Ludowej*, Warszawa 1969, s. 289.

36 *Dekret Rady Ministrów z dnia 3 stycznia 1947 r. o tworzeniu przedsiębiorstw państwowych* (Dz. U. z 1947 r., Nr 8, poz. 42).

37 Zob. S. Buczkowski, *Przedsiębiorstwa państwowe, Charakterystyka prawna*, Warszawa 1948 r.

38 Na podstawie *zarządzenia Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych (wydanego w porozumieniu z Ministrem Skarbu i Prezesem CUP) z dnia 29 marca 1949 r. o utworzeniu Centralnego Zarządu PGR* (Mon. Pol. z 1949 r., Nr 19, poz. 286).

■ Dariusz Greń

Rolnych³⁹ (CZ PGR). Był on przedsiębiorstwem nadzorującym i kontrolującym państwowe przedsiębiorstwa rolne, które składały się z Okręgowych Zarządów PGR⁴⁰, Rejonowych Zarządów Hodowli Roślin PGR⁴¹ oraz zespołów gospodarstw i samodzielnych gospodarstw⁴². Powodujący powyższe zmiany dekret spowodował wprowadzenie do gospodarki planowych dostaw oraz wyłączenie instrumentów rynkowych. Przedsiębiorstwa państwowe pozbawiono samodzielności gospodarczej, majątkowej i finansowej, chociaż zgodnie z dekretem były one wyodrębnione prawnie i funkcjonowały według zasad rozrachunku gospodarczego⁴³.

W 1951 r. zgodnie z ogólną tendencją do rozbudowywania struktur administracji centralnej utworzono Ministerstwo PGR⁴⁴, dokonano także wielu zmian w podległej mu strukturze organizacyjnej. W wyniku przeprowadzonej reorganizacji doszło do rozbudowy i centralizacji administracji oraz utworzenia rozbudowanej, pięciostopniowej struktury kierowania PGR. Pozwoliło to na wykonanie założeń planu sześciolletniego, jednak było nie do przyjęcia na dłuższy czas.

W związku z powyższym w 1956 r. zlikwidowano Ministerstwo PGR⁴⁵, a państwowe przedsiębiorstwa gospodarki rolnej i hodowlanej oraz zakłady przemysłu rolnego przekazano Ministerstwu Rolnictwa. Z jego ramienia ośrodkiem zarządzania PGR została Generalna Dyrekcja PGR, a później Generalny Inspektorat PGR.

39 Opracowania ogólne na temat PGR: R. Cholewa, T. Ostrowski, *Państwowe przedsiębiorstwa gospodarki rolnej*, Warszawa 1976; W. Dzun, dz. cyt., J. Gajewski, *Polityka rolna w okresie gospodarki nakazowo-rozdziałczej*, [w:] *Polska polityka rolna 1944-1994 – wybrane zagadnienia*, red. B. Kożuch, Białystok 1994; K. Gawłowski, *Miejsce i rola PGR w polskim rolnictwie*, Warszawa 1985; R. Manteuffel, *PGR 1946-1950*, „Roczniki Nauk Rolnych”, seria D 580, Warszawa 1958; W. Pawlak, *Prawo rolne PRL, Kształtowanie ustroju rolnego*, Poznań 1971; T. Rychlik, *Państwowe gospodarstwa rolne*, [w:] *Rolnictwo w trzydziestoleciu Polski Ludowej*, Warszawa 1974; Tomczak, dz. cyt. Opracowania prawne: M. Kozłowska, *Sektor państwowy w rolnictwie i jego przekształcenia strukturalno-własnościowe*, [w:] *Polska polityka rolna 1944-1994 – wybrane zagadnienia*, red. B. Kożuch, Białystok 1994; Prutis, *Pozycja...*; S. Prutis, *Struktury gospodarcze państwowej własności rolnej i formy gospodarowania jej zasobami*, [w:] *Polskie prawo rolne na tle ustawodawstwa Unii Europejskiej*, P. Czechowski, M. Korzycka-Iwanow, S. Prutis, A. Stelmachowski, Warszawa 1997.

40 Na podstawie zarządzenia Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 31 grudnia 1949 r. o utworzeniu Okręgowych Zarządów PGR (Mon. Pol. z 1950 r., Nr 13, poz. 138) uzyskały status przedsiębiorstw państwowych.

41 Zarządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 31 grudnia 1949 r. o utworzeniu Rejonowych Zarządów Hodowli Roślin PGR (Mon. Pol. z 1950 r., Nr 13, poz. 137).

42 Które otrzymały status przedsiębiorstw państwowych na podstawie dekretu z dnia 26 października 1950 r. o przedsiębiorstwach państwowych (Dz. U. z 1950 r., Nr 49, poz. 439).

43 Na temat dekretu z dnia 26 października 1950 r. o przedsiębiorstwach państwowych (Dz. U. z 1950 r., Nr 49, poz. 439) patrz: Z. Rybicki, *Administracyjno-prawne zagadnienia gospodarki planowej*, Warszawa 1968; C. Kosikowski, *Prawo gospodarcze publiczne*, Warszawa 1994; o funkcjonowaniu przedsiębiorstw państwowych po wejściu w życie tego dekretu pisali, m. in. L. Bar, *Położenie prawne przedsiębiorstwa państwowego w sferze prawa administracyjnego*, Warszawa 1968; T. Rabska, *Przedsiębiorstwo państwowe jako podmiot administracji gospodarczej*, Poznań 1966.

44 Na podstawie ustawy z dnia 26 maja 1951 r. o organizacji władz naczelných w Ministerstwie Rolnictwa (Dz. U. z 1951 r., Nr 30, poz. 236).

45 Na podstawie ustawy z dnia 13 listopada 1956 r. o zmianie organizacji naczelných organów administracji publicznej w zakresie rolnictwa (Dz. U. z 1956 r., Nr 54, poz. 242).

W 1957 r. rozpoczął się proces usamodzielniania gospodarstw rolnych poprzez likwidację zespołów. W ich miejsce zorganizowano niewielkie przedsiębiorstwa, głównie jednoobiektowe, które uzyskały osobowość prawną i możliwość samodzielnego gospodarowania. Wchodzące w skład zespołów gospodarstwa (zakłady) z reguły zostały przekształcone w samodzielne przedsiębiorstwa. Z części przedsiębiorstw utworzono klucze⁴⁶. Przeprowadzone reformy stworzyły ekonomiczne warunki umożliwiające racjonalne gospodarowanie, wzrost produkcji, uproszczenie systemu planowania i kierowania przedsiębiorstwami⁴⁷.

Po tym okresie rozdrobnienia w drugiej połowie lat sześćdziesiątych nastąpiła kolejna koncentracja – jej podstawą stały się wielozakładowe przedsiębiorstwa oraz nowo powstające kombinaty. Do kolejnych zmian organizacyjnych doszło w latach siedemdziesiątych, kiedy to m.in. utworzono 25 zjednoczeń PGR i w związku z reformą centralnej administracji państwowej powołano Centralny Zarząd PPGR⁴⁸. Jednocześnie od 1976 r. rozpoczęto tworzenie kombinatów rolnych⁴⁹ – zorganizowanych w ten sposób, że przedsiębiorstwa wchodzące w ich skład stawały się zakładami i prowadzone były według zasad rozrachunku gospodarczego. Kombinaty miały także prowadzić zakłady przemysłu rolno-przetwórczego oraz świadczyć usługi dla rolników indywidualnych. Często kombinaty łączyły się w zrzeszenia.

Załamanie gospodarcze na przestrzeni lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych oraz protesty społeczeństwa i powstanie silnej opozycji wobec władz, zmusiło władze do reform rynkowych. Zlikwidowano zjednoczenia, a PPGR podporządkowano wojewodom⁵⁰, wyjątek – PPGR nasienne i hodowli zarodowej, które podporządkowano bezpośrednio Ministerstwu Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej (MRiGŻ). Przedsiębiorstwa zostały usamodzielnione, w tym także organizacyjnie. Utworzono kilka zrzeszeń ogólnokrajowych i regionalnych. Nastąpił podział dużych jednostek i utworzenie znacznej liczby mniejszych (z 1 047 w 1981 r. do 1 278 w 1984 r.). Jednocześnie w 70% funkcjonujących przedsiębiorstw wielozakładowych poszczególne zakłady uzyskały pełną samodzielność produkcyjną⁵¹. Przedsiębiorstwa rezygnowały z gruntów położonych niekorzystnie względem ośrodków gospodarczych, a struktura produkcji została dopasowana do warunków lokalnych. Przyniosło to poprawę efektywności gospodarowania⁵².

46 Zob. W. Dzun, dz. cyt., s. 12–13.

47 Zob. Tomczak, dz. cyt., s. 292–293.

48 Na temat zjednoczeń zob. Z. Rybicki, *Administracja gospodarcza w PRL*, Warszawa 1975, s. 11–18.

49 *Uchwała Nr 82/76 Rady Ministrów z dnia 9 marca 1976 r. w sprawie kombinatów rolnych* (Mon. Pol. z 1976 r., Nr 20, poz. 90).

50 *Uchwała Rady Ministrów Nr 114 z dnia 17 czerwca 1981 r. w sprawie systemu ekonomiczno-finansowego państwowych przedsiębiorstw gospodarki rolnej, przemysłu gospodarki rolnej oraz niektórych zjednoczeń resortu rolnictwa* (Mon. Pol. z 1981 r., Nr 16, poz. 126).

51 Na podstawie: Dzun, dz. cyt., s. 16–17; Z. Kaprzyk, L. Wiśniewski, *Państwowe gospodarstwa rolne w latach 1981-1988*, Warszawa 1990, s. 4–12.

52 Zob. A. Woś, *Uwarunkowania i kierunki rozwoju wsi i rolnictwa*, cz. 1, Warszawa 1985, s. 350–372.

■ Dariusz Greń

W drugiej połowie lat osiemdziesiątych nastąpiły kolejne zmiany organizacyjne – w rezultacie w 1988 r. liczba PPGR zmalała do 1 226⁵³. Kolejna fala podziałów PPGR nastąpiła na początku lat dziewięćdziesiątych, np. z 1 023 w roku 1990 do 1 440 w 1991 r. Było to spowodowane przemianami gospodarczymi, które wywołały trudności ekonomiczne i dążenie bardziej rentownych zakładów do usamodzielniania się⁵⁴. Według stanu na 31 grudnia 1991 r. w Polsce funkcjonowało 1 409 PPGR (podległych MRiGŻ oraz wojewodom) posiadających 3241 tys. ha użytków rolnych i zatrudniających ponad 450 tys. pracowników. Jednostki podległe innym organom założycielskim posiadały 145 tys. ha⁵⁵.

PGR (PPGR) „były formą organizacyjną gospodarstwa rolnego, w ujęciu podmiotowym – producentem rolnym, prowadzącym działalność gospodarczą w oparciu o państwową własność rolniczą. PPGR były zatem, z jednej strony, szczególnym rodzajem przedsiębiorstwa państwowego, wyróżniającym się przedmiotem działalności gospodarczej, z drugiej zaś, szczególną formą organizacyjną gospodarstwa rolnego, zdeterminowaną państwowym charakterem własności czynników produkcji rolnej”⁵⁶.

PRZEMIANY USTROJOWE I GOSPODARCZE

Końcówka lat osiemdziesiątych była w Polsce początkiem reform gospodarczych – do najistotniejszych zmian należało uchwalenie *ustawy z dnia 23 grudnia 1988 r. o działalności gospodarczej*⁵⁷. Po wygranych przez obóz solidarnościowy wyborach w czerwcu 1989 r. nastąpiło ich przyspieszenie. Już pierwszy program gospodarczy z października 1989 r. zakładał, że aby w Polsce powstał wolny rynek, należy poprzez prywatyzację zmienić strukturę własności. Zgodnie z *ustawą z dnia 13 lipca 1990 r. o prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych*⁵⁸ (*uppp*) prywatyzacji miały podlegać przedsiębiorstwa państwowe. Powyższe zmiany spowodowały trudną sytuację ekonomiczną wielu PPGR. Posiadały one znaczny majątek, ale z różnych przyczyn nie był on często właściwie wykorzystany.

Do uchwalenia *uppp* przekształcenia w PPGR odbywały się na podstawie *ustawy z dnia 25 września 1981 r. o przedsiębiorstwach państwowych*⁵⁹ (*upp*), na podstawie, której można było zlikwidować PPGR z przyczyn ekonomicznych, a jego majątek sprzedać lub wydzierżawić. Do końca grudnia 1991 r. w stan likwidacji postawiono 93 PPGR, w tym 88 na podstawie *upp* i tylko 5 na podstawie *uppp*. Bardzo słabe wyniki

53 Zob. Kaprzyk, Wiśniewski, dz. cyt., s. 7.

54 Zob. Dzun, dz. cyt., s. 18–20.

55 *Rocznik Statystyczny*, Warszawa 1992, s. XVII oraz 309–310.

56 Prutis, *Struktury...*, s. 159.

57 Dz. U. z 1988 r., Nr 41, poz. 324, z późn. zm.

58 Dz. U. z 1990 r., Nr 51, poz. 298, z późn. zm.

59 Dz. U. z 1981 r., Nr 24, poz. 122, z późn. zm.

prywatyzacji PPGR spowodowane były trzema barierami: prawną, ekonomiczną i psychologiczną.

Przygotowany przez część posłów projekt *ustawy o państwowych gospodarstwach rolnych* zakładał przekształcenie wszystkich PPGR w jednoosobowe spółki Skarbu Państwa(SP)⁶⁰, jednak nie uzyskał on poparcia w Sejmie. Dopiero projekt *ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa oraz o zmianie niektórych ustaw* został pozytywnie przyjęty przez sejmową większość. *Ustawa z dnia 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa oraz o zmianie niektórych ustaw*⁶¹ (*ugn*) powołała do życia Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa (AWRSP). Była ona państwową osobą prawną, której Skarb Państwa powierzył wykonywanie praw własności i innych praw rzeczowych w stosunku do mienia SP po byłych PPGR. Powyższe mienie SP utworzyło Zasób Własności Rolnej Skarbu Państwa (ZWRSP).

Istotę działania AWRSP stanowiły następujące zasady funkcjonowania: powiernictwo (swobodnym dysponowaniu majątkiem SP), samofinansowanie (konieczność dokonania przekształceń bez dofinansowania zewnętrznego), obligatoryjność przekształceń (konieczność podporządkowania się procedurom restrukturyzacyjnym). Ustawa stanowiła, że AWRSP wstępuje w prawa i obowiązki związane z przejętym przez nią mieniem SP w stosunku do SP i osób trzecich oraz po zlikwidowanych PPGR. Od dnia 16 lipca 2003 r. nastąpiła zmiana nazwy na Agencja Nieruchomości Rolnych (ANR)⁶².

Zgodnie z nowelizacją z 1999 r. przejęcie mienia SP do ZWRSP miało nastąpić do dnia 30 czerwca 2000 r. Do końca grudnia 2000 r. AWRSP przejęła do ZWRSP nieruchomości o powierzchni 4.694 tys. ha, z czego 3.759 tys. ha z 1.666 zlikwidowanych PPGR, 608 tys. ha z PFZ oraz 327 tys. ha z innych źródeł. Wraz z gruntami przejęto do ZWRSP majątek trwały o wartości księgowej 7 342 mln zł, majątek obrotowy o wartości 1 291 mln zł oraz zobowiązania w łącznej wysokości 1 989 mln zł. Poza gruntami AWRSP przejęła także inne składniki majątku Skarbu Państwa, w tym m.in. 333 tys. mieszkań, 893 suszarni zbóż i zielonek oraz 361 sklepów (ale także pałace, dworki, ośrodki wypoczynkowe i inne „składniki mienia”. Jednocześnie trwał proces restrukturyzacji przejętego majątku i jego rozdysponowania zgodnie z *ugn*.

W 2017 r. po wielu roboczych pomysłach (m.in. projekcie o utworzeniu Agencji Rozwoju Obszarów Wiejskich) uchwalono kolejne zmiany, tj.

- *ustawę z dnia 10 lutego 2017 r. Przepisy wprowadzające ustawę o Krajowym Ośrodku Wsparcia Rolnictwa*⁶³ (KOWR), na podstawie której z dniem 31 sierpnia

60 Druk Sejmowy Nr 782 z dnia 7 marca 1991 r.

61 Dz. U. z 1991 r., Nr 107, poz. 464, z późn. zm.

62 Na podstawie ustawy z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego (Dz. U. z 2003 r., Nr 64, poz. 592, z późn. zm.).

63 Dz. U. z 2017 r., poz. 624.

■ Dariusz Greń

nia 2017 r. „zniesiono” ANR i Agencję Rynku Rolnego i powołano z dniem 1 września 2017 r. KOWR;

- *ustawę z dnia 10 lutego 2017 r. o KOWR*⁶⁴.

Na mocy w/w ustaw dotychczasowa struktura powiernicza została zmieniona – utworzono KOWR, który dodatkowo otrzymał szereg zadań związanych z funkcjonowaniem rynków rolnych, w tym realizacji mechanizmów aktywnej polityki rolnej na rynkach produktów rolnych i żywnościowych.

DOKUMENTACJA BYŁEGO PAŃSTWOWEGO SEKTORA ROLNEGO

AWRSP (ANR) na podstawie art. 5 ust. 3 *ugn* wstąpiła w prawa i obowiązki po zlikwidowanych PPGR. Na podstawie § 4 *rozporządzenia Ministra Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki z dnia 25 lipca 1984 r. w sprawie zasad klasyfikowania i kwalifikowania dokumentacji oraz zasad i trybu przekazywania materiałów archiwalnych do archiwów państwowych*⁶⁵, oznaczało to także obowiązek przejścia dokumentacji zlikwidowanych PPGR.

Należy podkreślić, że ANR nie przejęła dokumentacji państwowych nieruchomości rolnych z okresu 1918–1939, dokumentacji majątków państwowych z okresu okupacji niemieckiej oraz znacjonalizowanej wraz z nieruchomościami i innym mie-niem dokumentacji wytworzonej przez różnorodne podmioty, w tym „dokumentacji podworskiej”. W przypadkach, gdy „odkrywano” jakieś pozostałości powyższej dokumentacji, to „znaleziska” takie AWRSP/ANR przekazywała archiwom państwowym.

Ogółem ANR przejęła po zlikwidowanych 1 666 PPGR ok. 100 km bieżących akt, w tym ponad 2 mln akt osobowych. Stopniowo ilość przechowywanej dokumentacji popegeerowskiej malała, na koniec 2014 r. było jej ponad 28 km b., na koniec 2022 r. pozostało już niecałe 24 km b.

Stan dokumentacji PPGR był najczęściej zły – dokumentacja nieuporządkowana, z dużymi brakami lub dla odmiany nigdy nie brakowana, przemieszane akta z różnych zespołów, często bez oznaczeń twórcy lub nieaktualnym oznaczeniem, przeważały informacje zapisane na papierze bardzo kiepskiej jakości, a ze względu na najczęściej złe warunki przechowywania dodatkowo uszkodzonym lub wręcz zniszczonym.

Na powyższe miały ogromny wpływ zmiany organizacyjne przeprowadzane w latach 1944–1992, które sprawiły, że zespoły akt poszczególnych PPGR przekazywane były jednostkom podległym, znajdującym się na tym samym szczeblu organizacyjnym lub nadrzędnym, a tym samym ogromne rozproszenie i pomieszanie akt. Przy tak licznych zmianach jednostek nadrzędnych, centralnych oraz przedsiębiorstw akta poszczególnych gospodarstw i zakładów często nie miały wyraźnego wyodrębnienia zespołu aktowego. Co więcej, w związku z wydzieleniem się części jednostek podle-

⁶⁴ tj. Dz. U. z 2023, poz. 430, zm. 588.

⁶⁵ Dz. U. z 1984 r., Nr 41, poz. 216.

głych niegdyś organom centralnym PPGR, część akt wyszła poza pion PPGR. Liczne zmiany organizacyjne powodowały również częste przemieszczanie dokumentacji poszczególnych PPGR, co niejednokrotnie wiązało się z jej zniszczeniem lub „zagubieniem”. Po wykorzystaniu akta były często składowane w pomieszczeniach z reguły nie nadających się do tego celu – wilgotnych, nie ogrzewanych, o dużych różnicach temperatur dobowych i rocznych, do których łatwy dostęp miały gryzonie. Powodowało to często uszkodzenia lub nawet zniszczenia akt. Dokumentacja PPGR brakowana była jedynie sporadycznie, a dodatkowo tylko nieliczne PPGR zostały zakwalifikowane do jednostek znajdujących się pod specjalnym nadzorem Państwowej Służby Archiwalnej, tj. tworzące materiały archiwalne (kat. A).

Na początku funkcjonowania AWRSP najważniejsze było przejęcie dokumentacji po zlikwidowanych PPGR i stworzenie warunków do ich przechowywania, a dopiero później w miarę narastania dokumentacji własnej – zorganizowania archiwów zakładowych. Początkowo następowało tylko formalne przejęcie dokumentacji zlikwidowanych PPGR, podczas gdy sama dokumentacja nadal przechowywana była w ich byłych siedzibach, a później w utworzonych na ich miejscu gospodarstwach SP. Stopniowo jednak, w miarę rozdysponowywania kolejnych nieruchomości i siedzib zlikwidowanych PPGR, oddziały terenowe AWRSP/ANR zostały zmuszone do stworzenia w terenie całej sieci małych składnic akt, do których przejmowano dokumentację okolicznych byłych PPGR.

Zapewnienie właściwych warunków przechowywania, konieczność oparcia się w pracach na przygotowanym merytorycznie personelu oraz respektowanie zasady minimalizacji kosztów były głównym powodem stworzenia wyodrębnionych organizacyjnie składnic akt. Kolejnym etapem było tworzenie większych, tj. zbiorczych czy rejonowych, składnic akt dla dokumentacji już nie kilku, lecz kilkunastu PPGR. Stopniowo działania poszły dalej i rozpoczęto tworzenie centralnych składnic akt dla dokumentacji wszystkich zlikwidowanych PPGR z terenu działania danego oddziału terenowego, a w miarę powstawania dokumentacji własnej AWRSP/ANR utworzono także archiwa zakładowe, z założenia przeznaczone na dokumentację własną.

Obecnie dokumentacja po byłych PPGR jest w większości uporządkowana, została zapakowana w teczki lub tekturowe okładki, opisana i zakwalifikowana zgodnie z zasadami. Problemem jest jednak stan nośnika – papier, na którym dokumentacja ta jest zapisana, jest najczęściej bardzo złej jakości, a korzystanie z akt przyspiesza dodatkowo proces jego niszczenia. Dokumentacja uznana za materiały archiwalne została generalnie już przekazana do archiwów państwowych, wybrakowano natomiast olbrzymie ilości dokumentacji niearchiwalnej, której okres przechowywania upłynął (przede wszystkim wszelkiego rodzaju dokumentów finansowo-księgowych, magazynowych i dokumentacji produkcji). W gestii KOWR pozostały akta osobowe byłych pracowników, dokumentacja płacowa oraz dokumentacja kat. B25, tj. organizacyjna,

■ Dariusz Greń

własnościowa oraz sprawozdawcza. Według stanu na koniec 2022 r. struktury archiwalne KOWR posiadały ok. 23,6 km b. dokumentów po byłych PPGR, w tym ponad 2 mln akt osobowych.

Od momentu przejścia najpierw AWRSP, później ANR, a obecnie KOWR obsługuje przechowywaną dokumentację po b. PPGR i tak w 2001 r. archiwa i podległe im składnice akt załatwiły ogółem ok. 83 tysięcy spraw. Lata późniejsze przyniosły zmniejszenie liczby wpływających spraw i tak np. w 2010 r. – ponad 21,4 tys. wniosków, w 2011 r. – około 30 tys. wniosków i w 2015 r. – ponad 23 tys. wniosków. W 2022 r. do KOWR wpłynęło ponad 13,4 tys. wniosków w ramach obsługi przechowywanej dokumentacji, w wyniku czego wystawiono około 13,5 tys. zaświadczeń. Jednocześnie archiwa KOWR realizują także inne „zadania specjalne”, m.in. związane z programem „Granty PPGR – Wsparcie dzieci z rodzin pegeerowskich w rozwoju cyfrowym”. Celem programu było wsparcie rodzin popegeerowskich w zakresie dostępu do sprzętu komputerowego i Internetu. W 2021 r. i 2022 r. do KOWR wpłynęło ponad 10,5 tys. wniosków (od gmin i osób fizycznych) z prośbą o potwierdzenie zatrudnienia w PPGR. W odpowiedzi na te wnioski oddziały terenowe KOWR zweryfikowały ponad 100 tysięcy osób.

MOŻLIWOŚCI BADAWCZE I WNIOSKI USTAWODAWCZE

Według danych zebranych z jednostek organizacyjnych KOWR dokumentacja po b. PPGR jest w bardzo małym stopniu wykorzystywana do celów naukowych, w ostatnich latach tylko kilkukrotnie (!). Stąd wniosek do instytucji naukowych o zwrócenie uwagi na możliwość wykorzystywania do działalności naukowej dokumentacji po byłym państwowym sektorze rolnym.

W związku ze stopniowym uzyskiwaniem przez przechowywaną dokumentację po byłym PPGR statusu „do możliwego” wybrakowania (upływ okresów minimalnego przechowywania wymaganych przepisami) i braku „formalnego” zadania KOWR w tym zakresie wniosek ustawodawczy – postulat uchwalenia nowego zadania dla KOWR: *przechowywanie dokumentacji pozostałej po państwowych przedsiębiorstwach gospodarki rolnej, jej obsługa oraz zapewnienie „pamięci historycznej” dotyczącej państwowych nieruchomości rolnych.*

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Jaworski W. L., *Prawo agrarne*, Kraków 1920.
 Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Państwowych, Warszawa 1925.
 PPR, *Rezolucje, odezwy, instrukcje*, t. 1, Warszawa 1959.
Rocznik Statystyczny, Warszawa 1992.

OPRACOWANIA

- Bar L., *Położenie prawne przedsiębiorstwa państwowego w sferze prawa administracyjnego*, Warszawa 1968.
- Buczowski S., *Przedsiębiorstwo państwowe, Charakterystyka prawna*, Warszawa 1948.
- Cholewa R., Ostrowski T., *Państwowe przedsiębiorstwa gospodarki rolnej*, Warszawa 1976.
- Dzun W., *PGR w rolnictwie polskim w latach 1944-1990*, Warszawa 1991.
- Gajewski J., *Polityka rolna w okresie gospodarki nakazowo-rozdzielczej*, [w:] *Polska polityka rolna 1944-1994 – wybrane zagadnienia*, red. B. Kożuch, Białystok 1994.
- Gawłowski K., *Miejsce i rola PGR w polskim rolnictwie*, Warszawa 1985.
- Kaprzyk Z., Wiśniewski L., *Państwowe gospodarstwa rolne w latach 1981-1988*, Warszawa 1990.
- Kosikowski C., *Prawo gospodarcze publiczne*, Warszawa 1994.
- Kozłowska M., *Sektor państwowy w rolnictwie i jego przekształcenia strukturalno-własnościowe*, [w:] *Polska polityka rolna 1944-1994 – wybrane zagadnienia*, red. B. Kożuch, Białystok 1994.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Gospodarka Polski międzywojennej, t. 1: W dobie inflacji 1918-1923*, Warszawa 1967.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Gospodarka Polski międzywojennej, t. 2: Od Grabskiego do Piłsudskiego. Okres kryzysu poinflacyjnego i ożywienia koniunktury 1924-1929*, Warszawa 1971.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Gospodarka Polski międzywojennej, t. 3: Wielki kryzys 1930-1935*, Warszawa 1982.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Gospodarka Polski międzywojennej, t. 4: Lata interwencjonizmu państwowego 1936-1939*, Warszawa 1989.
- Ludkiewicz Z., *Podręcznik polityki agrarnej*, Warszawa 1931.
- Ludkiewicz Z., *Rozmieszczenie własności ziemskiej i gospodarstw wiejskich w Polsce (ze studiów nad strukturą agrarną Polski)*, Warszawa 1923.
- Madajczyk Cz., *Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce 1918-1939*, Warszawa 1956.
- Manteuffel R., *PGR 1946-1950*, „Roczniki Nauk Rolnych”, seria D 580, Warszawa 1958.
- Mieszczankowski M., *Rolnictwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1983.
- Pawlak W., *Prawo rolne PRL, Kształtowanie ustroju rolnego*, Poznań 1971.
- Prutis S., *Struktury gospodarcze państwowej własności rolnej i formy gospodarowania jej zasobami*, [w:] *Polskie prawo rolne na tle ustawodawstwa Unii Europejskiej*, P. Czechowski, M. Korzycka-Iwanow, S. Prutis, A. Stelmachowski, Warszawa 1997.
- Rabska T., *Przedsiębiorstwo państwowe jako podmiot administracji gospodarczej*, Poznań 1966.
- Rogała W., *Działalność Państwowych Nieruchomości Ziemskich 1946-1948*, [w:] *Początki socjalistycznej gospodarki rolnej w Polsce w latach 1946-1948*, „Rocznik Muzeum Rolnictwa w Szreniawie”, t. V, Warszawa 1972.
- Rybicki Z., *Administracyjnoprawne zagadnienia gospodarki planowej*, Warszawa 1968.
- Rybicki Z., *Administracja gospodarcza w PRL*, Warszawa 1975.
- Rychlik T., *Państwowe gospodarstwa rolne*, [w:] *Rolnictwo w trzydziestoleciu Polski Ludowej*, Warszawa 1974.
- Tomczak F., *Rolnictwo Polski Ludowej*, Warszawa 1969.
- Wojtas A., *Problematyka agrarna w polskiej myśli politycznej 1918-1948*, Warszawa 1983.
- Woś A., *Uwarunkowania i kierunki rozwoju wsi i rolnictwa, cz.1*, Warszawa 1985.
- Zieliński Z., *Formy prawne gospodarowania nieruchomościami rolnymi Państwowego Funduszu Ziemi*, Poznań 1980.

■ Dariusz Greń

Il. 17. Dokumentacja placowa z Państwowego Przedsiębiorstwa Gospodarki Rolnej (PPGR) w Oddziale Terenowym Agencji Nieruchomości Rolnych (ANR) w Gorzowie Wielkopolskim. Zdjęcie z początku XXI w. Fot. Dariusz Greń